

Володимир Грабовський

НА ВІВТАР УКРАЇНЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ. ДО 80-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ ІВАНА ЛИСЕНКА

Пісне! Велична, рідна Пісне!
Розправ свої високолетні крила
В великий день!
Без Тебе серце в грудях трісне,
З Тобою викреше із серця, як зкресила
Святий огонь.
І підемо через побіди в полі,
Омиті з крови й ран, – назустріч волі.

Роман Купчинський

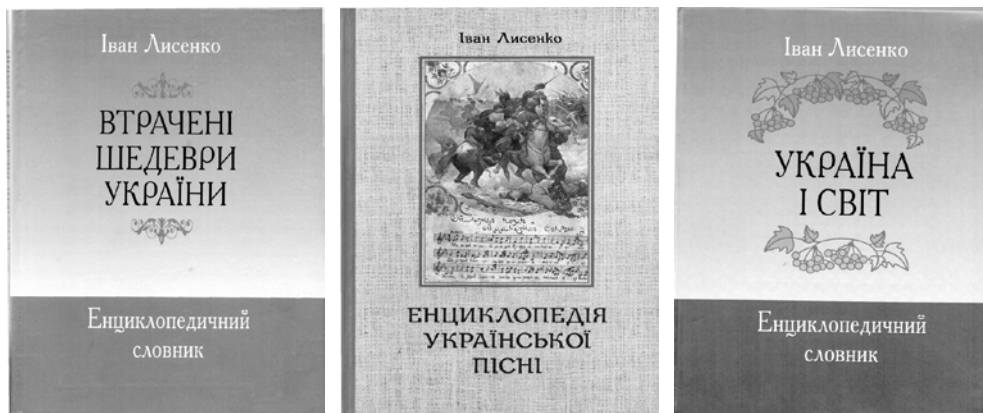
Сьогодні можна почути нарікання на представників освіченої частини нашого суспільства, яку прийнято називати інтелігенцією. Мовляв, спить, прислужується владі, нічого не робить для відновлення держави, піднесення її авторитету в світі тощо. Що такі нарікання часто походять від самих інтелігентів – не варто доводити. Інша річ, що в Україні, на щастя, завжди були особистості, які, незважаючи на суспільні перешкоди, труднощі власного життя, творили й розгортали український світ, в якому знаходилося місце й для історії, культури, мистецтва та висвітлення ролі найкращих постатей нашого буття.

Енциклопедизм Івана Лисенка виявлявся віддавна і безперервно продовжує наростати і дотепер. Ще у приснопам'ятні часи його матеріали друкувалися у советських енциклопедіях. З відновленням незалежності України логічною була публікація численних статей автора в ЕСУ (Енциклопедія сучасної України) та УМЕ (Українська музична енциклопедія). Не варто особливо наголошувати, що за минулої доби Україна не могла мати таких незалежних ґрунтовних видань, і саме вони стають підвалинами науки і культури, як і належить європейській державі з давніми традиціями і вагомими здобутками.

Киянин Іван Лисенко – літературознавець, музикознавець, журналіст з енциклопедичними уподобаннями – власне і є такою людиною, що впродовж десятиріч безперервно і багатогранно відтворює події та факти з найрізноманітніших сфер української культури, які йому є найближчими, які так чи інакше доповнюють ще не дописану картину українського світу. Маючи університетську освіту, яку отримав у Харкові, багато років працював у видавництвах – «Наукова думка», «Радянська школа», «Музична Україна», в головній редакції УРЕ, також на педагогічній і журналістській ниві, вже понад півстоліття свою давню діяльність доповнює письменницькою та дослідницькою творчістю. У полі його уваги так звані «забуті» чи «замовчувані» імена, творчість репресованих українських письменників, також ґрунтовні розвідки про життя й діяльність українських співаків, композиторів, піаністів, скрипалів тощо. Це, без перебільшення, фундаментальні видання: «Словник співаків України» (1997), «Музики сонячні звони» (2004), «Словник музикантів України» (2005), «Співаки України» (2012) та ін. Унікально видається також «Валківська енциклопедія» у чотирьох томах, де автор зібрав чи не всі події, факти

та постаті зі своєї малої батьківщини – містечка Валки на Харківщині. У літературознавчому доробку органічними є книги І. Лисенка – «Поет з душею вогняною» (про Олександра Олеся, 1999); «Речник української культури» (про М. Йогансена, 2003); «Лицар честі і краси» (про М. Вороного, 2011) та ін.

У 2010 році вийшло друком цікаве видання І. Лисенка «Любові висока струна». Вибране, де вміщено поезії автора, його історичні та публіцистичні твори, літературно-критичні та музикознавчі матеріали. Музична культура – від давніх літ у центрі дослідницької уваги нашого енциклопедиста.

* * *

Давно відомо, що мистецтво співу для українців є чимось значно більшим, ніж голосовим виявом мелодії та слова. Гуртовий (хори, ансамблі) чи сольний спів присутні в Україні скрізь і завжди від часів України-Руси й дотепер. Щодо ж «скрізь» – то замало тут перелічити географічні координати (схід-захід і т. д.), бо історична доля порозкидала українців по всіх усюдах земної кулі. Чому про це потрібно говорити? Чи це так важливо нині – у глобалізованому світ, і що всуціль перейнятий далеко не культурно-мистецькими проблемами, а стосовно музичної культури – й поготів? Мова піде про високе мистецтво співу. У промовистій післямові до «Словника співаків України» письменник Михайло Слабошпицький, безпосередньо причетний до публікації цього видання, детально прослідкував його історію, вірніше «історію з географією». Справедливо віддає належне власне енциклопедичній – наполегливій та цілеспрямованій – праці Івана Лисенка – літературознавцеві, культурологу, журналісту, дослідникові українства в найширшому засягу. Детальний аналіз того, що вже зробив І. Лисенко, зайняв би чимало місця (думається, що така праця буде здійснена). Обмежусь тільки стислим переліком деяких позицій та імен. Автор понад 700 статей у багатьох енциклопедичних виданнях (зокрема найактуальніших – ЕСУ, УМЕ), у його доробку 36 книжок, третина з них – довідково-енциклопедичного характеру. Ретельний дослідник відомих і маловідомих – репресованих – письменників – О. Олеся, Є. Маланюка, М. Йогансена, О. Коржа, П. Савченка, Г. Триліського та багатьох інших – Іван Лисенко віддавна за покликком душі поринув у неосяжний, невидимий світ музики. Органічними і вкрай потрібними у незалежній державі є видання, які неможливо собі представити в недавньому

минулому, бо вони заборонялись через уявну причетність до «українського буржуазного націоналізму». Зрозуміло, що послідовно й наполегливо працюючи впродовж десятиріч над енциклопедичними дослідженнями у царині співу, автор ставить перед собою велике завдання: висвітлювати постаті, а також музичні події і факти, з ними пов'язані у 1000-річній ретроспективі та, без перебільшення, у глобальному вимірі.

* * *

Володіючи цінною колекцією платівок українського співу та великим літературно-музичним архівом, Іван Лисенко не припиняє своїх пошуків саме в царині вокального мистецтва. Тому невід'ємними у його спадщині є розгорнені видання «Українські співаки у спогадах сучасників» (2003) та згадані вище словники про співаків енциклопедичного характеру. Цікавими є його найновіші дослідження про майстрів вокалу: «Юрій Кипоренко-Доманський» (2013), «Платон Цесевич», «Іван Шешенко» (2014), «Українські співаки Х–XVIII ст.», «Україна і світ» (2016). Згадаю також: «Втрачені шедеври України», «Вогнища української культури» (2016). Якщо перші три книжки – це монографічні видання, обрамлені вступними статтями, примітками автора (а про П. Цесевича доповнені споминами та необхідними матеріалами), то останні з перелічених – це енциклопедичні довідники, виповнені унікальними, маловідомими фактами з історії української культури і вокального мистецтва зокрема. Автор слушно зауважує: «ми мало знаємо про наші втрати в галузі культури. Йдеться насамперед про красне письменство, музику та живопис. Наші унікальні речі, архіви, художні картини та музичні твори, внаслідок революцій, війн і всіляких катаклізмів активно вивозилися за кордон... І це все та ситуація, коли Україна їх ніколи собі не поверне. Найбільше наших речей, звичайно, опинялося в Росії».

* * *

У чому ж полягає енциклопедичний підхід Івана Лисенка у дослідженні такого звичного для українців явища, як пісня? В найновішій своїй книзі автор переконливо пише: «У пісні розкривається поетичний і музичний геній народу, ритм його життя, мелодійний лад його мови. ... У ній душа, характер нації, її естетичні смаки, ставлення до об'єктивної дійсності та суспільних явищ» [4]. Такий широкий діапазон бачення І. Лисенком феномену пісні дещо протиставляється поглядам українського філософа Миколи Шлемкевича, який у пісні – в її розпіваності, «розтопленості» та ліризмі вбачав певні небезпеки у бутті нації. Але він також говорив, зрештою, про «дивне явище: музичний зміст наших пісень значно глибший і багатіший, ніж словесний, поетичний, уявний» [1]. В «Енциклопедії української пісні», що, за думкою автора, є ніби підсумком величезної багаторічної роботи в царині українського співу, вміщено близько 2000 статей не лише про українські народні пісні, а й відомості про осіб, що працювали в цій царині – фольклористів, композиторів, співаків, хормейстерів, про хори тощо. Такий «комплексний» підхід у розкритті значної частини корпусу українських пісень в історії наших видань здійснено вперше. Звісно, при нагромадженні необхідного матеріалу саме в такій конструкції, автор зіткнувся з неймовірними труднощами. Вони були подолані, як вже згадува-

лося, цілеспрямованою та багаторічною працею власне в такому – енциклопедичному – підході, коли автор, збираючи той чи інший матеріал, не мінає жодну деталь.

Чи може хтось уявити собі безперервну, наполегливу працю дослідника-енциклопедиста? Зрозуміло, вчених тієї чи іншої галузі не здивуєш алгоритмом наукової праці, але йдеться саме про енциклопедизм, тобто про широке «коло знань», як подають це поняття сучасні джерела: «енциклопедист – це людина, яка відзначається глибокими різносторонніми знаннями або різносторонньою діяльністю». І нині, у ХХІ сторіччі, потрібно собі уявити, що давно минули часи перших мислителів Франції ХVІІІ сторіччя, яких нарекли енциклопедистами (Д. Дідро, Ж. Л. д'Аламбер та ін.): океан інформації у систематизації й вивченні будь-якої сфери знань доступний лише великому числу авторів-дослідників, розгорненим науковим інституціям. Але, на щастя, є унікальні особистості, які добровільно беруть на себе обов'язок і захоплено, з чистим сумлінням та твердими переконаннями намагаються його втілити. Таким, безперечно, і є український дослідник у царині гуманітаристики – найбільше в літературі та музичному мистецтві – Іван Лисенко, що вже близько півсотні літ безупинно громадить знання й передає їх суспільству в друкованому вигляді. Запитають, а як це робиться? з чого почати і т. д.? І. Лисенко збирав матеріали про українське мистецтво буквально скрізь, не мінаючи й діаспору. Це не було легко – і тут, і там – з огляду на небезпеки, які чигали на занадто допитливих у тоталітарну добу. На прохання написати спогади про ту чи іншу особистість (ідеться про літературу й мистецтво) далеко не всі доброзичливо відгукувалися, бо панував страх. «Деякі товариші і колеги не подають адреси інших, бо не знають, чи добре роблять у такому разі! [...] Взагалі я цікавлюся не тільки співаками, я збираю матеріали і про композиторів, диригентів, скрипалів, піаністів, балетмейстерів», – довірливо пише в листі Іван Лисенко українському співаку з Канади Йосипові Гошуляку (1922–2015), який чудово розумівся на проблемах і був у числі дбайливих помічників.

*Знав пісень старих співучу мову,
Що навчився від невтомних жниць.
Землю я любив цю черемхову,
Сповнену джерелами криниць.*

Це рядки з поезії І. Лисенка «Досі сняться...» (1966). Одна з жниць – Ганна Федотівна (1905–1997) – матір Івана Лисенка знала чимало українських народних пісень, які сама записувала й виконувала серед селян. Ця жінка все життя працювала в колгоспі у с. Черемушна. Як пише автор, у спадку після неї було близько 100 українських народних пісень. Але насправді залишилося значно більше: вона прищепила своєму синові таку любов, повагу й інтерес до українського співу, що вони вилилися в численні ґрунтовні дослідження. Саме з цього села на Валківщині походить українська письменниця і фольклористка Марія Вольвач (Вольвачівна, 1841–1903). Не трудно прослідкувати співочу спадкоємність у цьому краю: Вольвачівна – Ганна Лисенко – Іван Лисенко...

* * *

Говорячи про світові «екстраполяції» української пісні, варто згадати своєрідне дослідження Якова Сорокера «Ukrainian elements in classical music». Написана російською мовою і вперше опублікована англійською за океаном (у Канаді) – її вдалося опублікувати в Україні [3]. Праця І. Лисенка логічно й послідовно продовжує розпочате Я. Сорокером – вже в нових умовах. Своєрідною вершиною у вокальному «архіпелазі» Івана Лисенка треба вважати енциклопедію «Співаки України» (2012), де підсумовані здобутки понад сорокарічних досліджень української вокалістики у світовому засягу: тут ідеться про 1500 співаків, які залишили вагомий слід у мистецтві.

Безпосереднім та органічним продовженням вищезгаданих книг І. Лисенка є «Енциклопедія української пісні» [4]. Спираючись на піднесені висловлювання славетних українських – і не тільки! – авторитетів, автор влучно називає українську пісню «ніби прологом до музичного мистецтва нації». Слушною думкою є також твердження дослідника, що «високий мистецький рівень українців вперше виявили не самі вони і не українські вчені». Енциклопедична спрямованість книги І. Лисенка якраз і підтверджується низкою необхідних компонентів. Одним із них є достовірні факти уваги й розуміння іноземців до феномену українського народу – пісні. Цікаво, що найдавнішою чужоземною згадкою про пісню є вислів посла Венеціанської республіки Амвросія Контаріні (XV ст.), який у дорозі до Персії «помітив» український спів у Києві; також природною є увага до українських пісень найближчих сусідів – чехів і поляків, які прихильно відгукувалися про них. Серед них згадаю декілька імен: «Гербурт Ян Щасни (1567–1616), Добромиль, Старосамбірщина – польський письменник і видавець. У прозово-поетичному творі „Розмова Гриця з Фортуною і Доброчинністю” вперше увів українську народну пісню „Пастуше, пастуше”, відому як „Пісня козака Плаhti” [3, 54]». «Бенджамін Бересфорд (1750–1819), англійський фольклорист, дослідник української народної пісні. Про його походження та освіту відомостей немає. Деякий час жив у Росії (Петербург), був професором Харківського та Берлінського університетів. Повернувшись до Англії, видав у власних перекладах збірник російських та українських народних пісень, які використав переважно зі збірника І. Прача (1800). Серед українських пісень там були: „Їхав козак за Дунай”, „Косарі” та ін. Цікаво, що роки Бересфорда співпадають з роками життя І. Прача [3, 17]». «Вальдбрюль (спр. Куккамальйо) (1803–1869), німецький поет, італієць за походженням. У своєму збірнику (1843) вмістив понад 100 українських народних пісень [3, 34]». «Брюкнер Олександр (1856–1939), польський історик-славист та історик культури, якому належить наукова розвідка про одну з перших українських народних пісень „Пісня козака Плаhti” (1911) і який перший звернув увагу на збірник пісень Бібліотеки Чарторийських [3, 28]». У книзі чимало імен осіб іноземного походження – австрійців, французів, росіян, сербів, навіть канадійців, які у своїй творчості – літературній чи науковій – не обходилися без української пісні. Неодмінними іменами в «Енциклопедії» І. Лисенка, зрозуміло, є фольклористи. Це В. Перетц, З. Лисько, С. Грица, А. Іваницький та ін. Чомусь до книги не потрапили такі відомі дослідники фольклору, як Володимир Гошовський (1922–1996) та його учень Ярослав Бодак (1934–2015). Хоч саме Я. Бодак, небіж Анни Драган, присутньої у збірнику, увіковічнив її пісенну спадщину.

У книзі Івана Лисенка згадано багато композиторів: не лише українських – від М. Лисенка, М. Леонтовича до Л. Ревуцького чи В. Кирейка, а й іноземних – Б. Барток, Б. Гудмен, Е. Мертке, К. Портер та ін. У статтях, в яких наскрізно проходить історична доля тієї чи іншої української пісні, автор подає цікаву інформацію, що часом може виглядати як детективне розслідування, і це не лише про такі знамениті, як «Їхав козак за Дунай», «Ой у лузі червона калина», «Повій, вітре на Вкраїну», «Ніч яка місячна», а й про чимало інших. Автор вважав за потрібне не оминати у своєму дослідженні імена ентузіастів української пісні – вчителів, священиків та, навіть, неосвічених людей, які багато зробили для її збереження. Серед них сільський вчитель Андрій Бирик – від нього багато пісень записав М. Лисенко, українські співачки Явдоха Зуїха, Марія Макара, Анна Драган та інші. Якщо народні співаки знали і пам'ятали більше чи менше число пісень, то інша категорія пильних дослідників (не конче фольклористів-професіоналів) вважали за потрібне їх записувати. В «Енциклопедії» І. Лисенка подаються відомості про рукописні збірки, що не загубились (рукописи не горять!), а вже іншими людьми були збережені. Чи всі? Ось кілька імен, що склали ці збірники: Вагановський, Квашнін-Самарін, Кондрацький, Д. Рудницький та ін. Відома пісня «Ой під вишнею, під черешнею», відома ще з XVII ст., між іншим, була знайдена в середині XVIII ст. у бібліотеці Тверського музею в Росії (!) саме завдяки рукописному збірнику Квашніна-Самаріна.

У царині ґрунтовного пізнання української пісні видатним попередником Івана Лисенка був Григорій Нудьга (1913–1994). У нелегкі часи ідеологічних утисків він підіймав українську пісню до всесвітніх висот. У передмові до книги Г. Нудьги «Українська пісня в світі», яку поет Дмитро Павличко промовисто назвав «Джерело життя», зокрема, йдеться про пісню як «унікальний звод відомостей про загальнолюдські цінності». Далі поет слушно наголошує: «Пісні й думи були не тільки допоміжною, а почасти єдиною зброєю, єдиним захистом, єдиним гарантом його безсмертності. З пророчої пам'яті нашого народу, зверненої в будучину, виривають його творіння». Іван Лисенко, маючи на увазі свій невтомний труд зі збереження здобутків української культури, може впевнено стверджувати: «Роботу цю треба продовжувати, бо це наші шедеври і ми відповідальні за них перед нащадками». Дослідник продовжує черпати своє натхнення в українській пісні – невичерпному джерелі. Ці рядки залишається завершити словами, що їх колись слушно виголосив згаданий вище Михайло Слабошпицький: «Подякуймо Іванові Лисенку за його натхненну роботу й берімося кожен за свою!».

Література

1. Шлемкевич М. Душа і пісня / Українська душа. – К.: Фенікс, 1992. – С. 108.
2. Нудьга Г. А. Українська пісня в світі: Дослідження. – К.: Муз. Україна, 1980.
3. Сорокер Я. Л. Українська пісенність у музиці класиків: спроба дослідження / пер. та упоряд., вступна стаття В. Грабовського. – Вінниця: Нова Книга, 2012. – 184 с.
4. Лисенко І. М. Енциклопедія української пісні / Іван Лисенко – Житомир: ПП «Рута», 2017. – 368 с.

